

Assentaments i espais agraris medievals al Baix Ebre i al Montsià: una anàlisi diacrònica

*Settlement and medieval agrarian spaces in Baix Ebre
and Montsià: a diachronic analysis*

Ramon Martí Castelló

Joan Negre Pérez*

Resum

Aquest text sintetitza les principals transformacions que s'observen en l'àmbit rural de la ciutat de Tortosa durant l'edat mitjana, amb el recurs de les dades arqueològiques disponibles i de les fonts textuais. Són dinàmiques que reflecteixen a bastament tot un ampli ventall d'assentaments que representen diversos models d'ocupació de l'espai rural i que corresponen a les diferents formacions socials i econòmiques que se succeïren entre la fi de l'antiguitat i la baixa edat mitjana. És a partir de les explotacions agropecuàries del curs inferior del riu Ebre i de la foia d'Ulldecona que ara presentem una lectura transversal d'aquest llarg període, en què ens interessen tant les innovacions com les permanències, atesa la importància acumulativa que cada fase representa en la construcció de l'espai agrari d'aquestes terres de la Catalunya Nova.

Paraules clau: patrons d'ocupació, transformacions agràries, edat mitjana, Tortosa, irrigació.

Abstract

This paper synthesizes the main agrarian transformations in the territory of Tortosa during the Middle Ages, from both archaeological and written sources. These dynamics reflect different models of rural settlement and agrarian strategies, which are related to specific social and economic formations between Late Antiquity and the Late Middle Ages. We present two main case studies: the lower course of the Ebro River, and the Ulldecona valley. With these examples we infer a cross-reading of both those processes and their importance in the configuration of the historical landscape that remains.

Keywords: settlement patterns, agrarian transformations, Middle Ages, Tortosa, irrigation.

* Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, Universitat Autònoma de Barcelona (ramon.marti@uab.cat / negreperez@gmail.com)

Rebut: 30-XI-2015. Avaluat: 2-V-2015. Versió definitiva: 8-VI-2016.

D'acord amb la periodització convencional, l'edat mitjana representa aquella fase dilatada i diversa que separa el món antic del modern. Això no obstant, el període medieval també constitueix l'enllaç entre aquells dos mons, tot suposant una llarga seqüència de transformacions en què, d'una manera gradual, s'incorporen tota mena de canvis socials i econòmics. Bé que ho proven els casos del Baix Ebre i del Montsià, territoris dependents de l'antiga ciutat de Tortosa i que durant l'edat mitjana manifesten una notable herència romana, a més d'aportar bons indicadors sobre la seqüència que segueixen les innovacions medievals a la Catalunya Nova.

Aquí la recerca arqueològica ha generat un ample i diversificat ventall d'excavacions de jaciments prehistòrics i d'època antiga. De més recent aplicació, l'arqueologia medieval també disposa d'algunes excavacions específiques, tot i que centrades principalment en espais urbans i castrals, amb una escassa representació dels assentaments rurals. Amb tot, són nombroses les notícies de jaciments i estructures medievals que recullen les cartes arqueològiques i els inventaris de patrimoni, així com altres publicacions. Nosaltres mateixos hem ampliat notablement aquest repertori mitjançant l'execució d'un projecte de prospeccions arqueològiques sistemàtiques entre el marge dret de l'Ebre i el riu de la Sénia durant els anys 2010-2011, on hem detectat mig centenar de jaciments antics i medievals.¹ Una tesi doctoral recent els detalla i incorpora l'estudi dels materials conservats al Museu de les Terres de l'Ebre d'Ampos, tot analitzant el conjunt de dades arqueològiques i documentals disponibles fins al segle XII (Negre 2013a); d'altra banda, hem aprofundit en certs aspectes en altres publicacions. Tot revisant i sintetitzant els resultats precedents, hi incorporem l'anàlisi dels temps feudals per tal de copsar millor les continuïtats i les ruptures del poblament rural en la seva diacronia. Finalitzada la redacció de l'article, la celebració de les primeres jornades arqueològiques de les Terres de l'Ebre constitueix avui un bon referent sobre l'extraordinari potencial arqueològic que posseeixen aquestes comarques, alhora que hom constata que ara hi ha qui desqualifica sistemàticament la nostra feina (AIJATE 2016).

El pes de la tradició durant l'alta edat mitjana

El paisatge històric del territori de la ciutat de Tortosa ve definit per l'alternança entre la plana fluvial de l'Ebre i els sistemes muntanyencs Litoral i Ibèric, un ecosistema que ha condicionat els distints patrons d'ocupació d'aquest espai des de la prehistòria. Aquí cal distingir, si més no, les qualitats edàfiques que contraposen les terrasses al·luvials del riu Ebre i les planes sedimentàries detrítiques situades entre la muntanya del Montsià i el massís dels Ports. De fet, són dos àmbits que evidencien models i seqüències d'ocupació ben diferents en època medieval.

1. Grup de recerca consolidat Ocupació, Organització i Defensa del Territori Medieval (2014 SGR 1454). Aquesta recerca deriva d'un projecte específic de prospecció arqueològica, subvencionat per la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya (IA2010-56400) i que avui continua dins el marc del projecte «Génesis de la nobleza medieval: fortificaciones y poderes territoriales en el nordeste peninsular durante los siglos VIII-XI» (HAR2015-63661-P) (MINECO/FEDER).

A la ribera fluvial

Pel que fa a l'establiment humà sobre les terrasses fluvials de l'Ebre, el patró més habitual correspon a l'ocupació de les petites plataformes geològiques terciàries, situades sobre el perímetre dels fèrtils sòls holocens. És únicament durant l'època romana que s'observa un apropament de les explotacions agrícoles en aquests sòls més fèrtils de la ribera fluvial, mitjançant els importants treballs de drenatge i de protecció de les àrees d'hàbitat que aquesta decisió comportà. És aquí on radiquen les més importants *villae* romanes, establiments complexos situats a l'àrea periurbana de Tortosa i que mostren una gran vitalitat fins la fi de l'Imperi.

S'accepta comunament que la vil·la romana comprenia una *pars urbana* o residencial i una *pars rustica*, lligada a les estructures de producció agrària. Així mateix, la tradició gromaticoromana també indica que cada explotació disposa d'una notable extensió de terres mesurades i assignades que integren cada *fundus*, divisió elemental segons els mateixos agrimensores (Martí 2006: 146-147). Són establiments que se situen habitualment a prop dels sòls més productius, tot i que durant l'alt imperi aquest tipus d'explotacions també havien proliferat en àrees més marginals, amb assentaments d'una entitat menor (Revilla 2003: 133-146). És a principi del segle IV, però, quan d'una manera general s'observa una clara competència entre establiments que condueix, a la fi, a l'abandó d'un bon nombre d'assentaments, mentre persisteixen preferentment aquells que es troben vora les terrasses fluvials.

Arreu de la Tarraconense, aquest últim procés s'acompanya de diverses dinàmiques d'ampliació i monumentalització de la *pars urbana* de les *villae*, com a lloc de residència que també són de les aristocràcies territorials (Chavarría 2006: 25-28). Tot seguit, a partir de la segona meitat del segle V, té lloc la desarticulació d'aquestes àrees residencials, un fet que cal relacionar amb la caiguda de l'Imperi, i també canvien progressivament les estructures productives i comercials a gran escala. Si hem de creure les cròniques, a Tortosa aquest procés va tenir el seu punt d'inflexió definitiu l'any 506, quan l'exèrcit got prengué la ciutat de mans de les aristocràcies hispanoromanes que fins aleshores en conservaven el control (Mommson 1894: 222).

A partir d'aquí, els espais residencials de les *villae* s'amortitzen amb inhumacions, sitges o estructures productives, com premses de vi i oli, tot desplaçant els espais d'hàbitat a zones properes. Els nous establiments que en resulten són, en tot cas, de dimensions menors i molt més modestos que els seus precedents. Tot i així, aquesta situació d'empobriment de les formes d'hàbitat rural no es pot lligar en cap cas amb la desaparició de les elits ni amb una ruptura absoluta amb el model social anterior, caracteritzat com era per relacions de dependència personal molt diversificades. És la dinàmica que s'observa a les terrasses fluvials de l'Ebre, on distintes vil·les han estat excavades (Negre 2013a: 481-490).

Un bon exemple el constitueix la important vil·la de la Carrova (Amposta), excavada sistemàticament i on també s'identifiquen nombrosos materials destinats a la pesca, així com dipòsits de salaons. La seva fase principal correspon als segles IV i V, amb importants reformes i un registre arqueològic molt ric, amb fragments d'àmfora del tipus Late Roman Amphoræ 4 i un paviment d'*opus sectile* amb peces de *brocatello*, a més d'un altre paviment de *signinum* que finalment amortitza la fase baiximperial. És a partir d'aquest darrer moment que a pocs metres d'aquí s'identifica una nova construcció que reutilitza materials i que es basteix amb tècniques més

senzilles, com els paviments de terra batuda, l'aixecament dels murs amb tàpia i les cobertes vegetals, tot conformant un únic espai d'habitació de forma allargada (Garcia *et al.* 2005).

Una situació semblant s'observa a la Casa Blanca (Tortosa), un important jaciment on s'identifiquen notables reformes durant el segle IV, tot i que la *pars urbana* no ha estat encara excavada. Aquí destacariem, però, la descoberta d'una nova estructura d'hàbitat datada d'ençà de la fi del segle V i que es desvincula de l'obra romana. Aixecada amb fonaments de pedra i coberta amb sostre de *tegulae*, la planta d'aquesta construcció mostra dos petits recintes destinats a residència i estabulació del bestiar, d'acord amb les conclusions que aporten les anàlisis dels sòls (Revilla 1998: 404-409).

Un darrer exemple excavat és el jaciment del Mas del Catxorro (Benifallet), on es documenten diverses estructures d'hàbitat i de producció tardoantigues. Els elements més remarcables d'aquesta darrera fase són dos contrapesos de premsa atribuïts a l'etapa baiximperial i una sèrie de sitges amortitzades amb materials ceràmics dels segles V i VI (Remolà *et al.* 1991: 47-49). També s'identifica un conjunt d'espais d'hàbitat que amortitzen aquesta fase, amb sòcols de pedra i diverses sitges associades amb materials ceràmics que arribarien al segle VIII. És en aquest context que es documenta un cadàver abocat a l'interior d'una estructura negativa i una altra inhumació en decúbit lateral, que hom reporta als primers anys d'ocupació islàmica (Griño *et al.* 2011: 138).

Sobre la plana d'inundació de l'Ebre també tenim dades puntuals d'altres establiments tardoantics sense precedents immediats, com els de Xieso Pla de les Sitges (Tortosa), amb una petita necròpolis, i el Molinàs (Amposta), amb un individu llençat en una sitja. Serien llocs de menor entitat que interpretem dins d'un conjunt d'estratègies complexes d'explotació dels recursos agraris a una escala més reduïda, tot constituint una tendència que es consolida durant els primers temps medievals (Negre 2013a: 490).

A les planes del Montsià

Aquesta dinàmica de fragmentació de les explotacions agropecuàries resulta més evident, però, a les zones marginals del territori i principalment a les vessants més suaus de les serralades del Montsià, on proliferen nous assentaments durant les èpoques germànica i andalusina, tot i que aquí no disposem d'excavacions arqueològiques suficients per a precisar les formes constructives ni les etapes d'aquesta seqüència. En qualsevol cas, les evidències arqueològiques són múltiples en un context que els dos ramals de l'antiga via Augusta solquen quan voregen la serra de Godall, dos eixos principals que vertebran l'ocupació del territori, malgrat que altres petits establiments antics o medievals també s'arreceren sobre les falques del Montsià i del massís dels Ports.

Aquí, l'etapa baiximperial gairebé no disposa de referents i és molt difícil distingir en superfície els antecedents de l'etapa visigòtica. Malgrat tot, les prospeccions conduïdes al conjunt de la comarca del Montsià ens proporcionen un bon nombre d'establiments antics i andalusins de diverses cronologies (Negre 2014b). Són explotacions rurals que habitualment s'associen als conceptes de *villula*, *villare*, *manso* o rafal (*ral*) en la documentació llatina primeirenca, o més puntualment als d'almúnia (*al-munya*) i *villa*, unes denominacions que tras-

llueixen diferents tipus d'establiments i cronologies, d'acord amb les distintes característiques físiques i jurídiques que representen. Ho podrem comprovar arreu.

Així, si ens cenyim al cas estricte de la vall endorreica de les foies d'Uldecona i les Ventalles, es detecta tota una sèrie de petits establiments d'època islàmica, distribuïts principalment d'un extrem a l'altre del vessant meridional de la serra de Godall i en l'itinerari definitiu que segueix el camí de València. Posicionats sobre les primeres prominències de la serra, els establiments andalusins habitualment tenen precedents antics pròxims: són els casos del Molí Nou, el Mas de la Torre i les Ventalles, vigents fins al segle XII, si més no, i emplaçats en entorns arqueològics ibèrics i romans, mentre que la reocupació medieval del sector prehistòric de l'ermita de la Pietat no supera el segle X. Tots ells representen explotacions agropecuàries similars, dotades com són d'espais agrícoles diversificats que incorporen tant les terrasses situades sota els assentaments com els camps que s'estenen sobre el fons de la vall; a més, devien disposar de prats a les foies i de pastures de muntanya.

Llocs inundables durant els episodis de pluges intenses, des d'època antiga l'explotació agrícola del fons de les foies d'Uldecona i les Ventalles requerrà l'obertura de canals de drenatge per tal d'evacuar les aigües fins a l'avenc càrstic de l'Aubelló i el barranc de Solsó o de la Foia, respectivament. Aquí també cal remarcar, però, l'existència d'un mateix tipus de captació d'aigua des d'antic, com el que representen certes basses situades al fons de les foies i que atenyen el nivell freàtic. Greument alterades a dia d'avui, en estudiar la seva vegetació s'observa el caràcter natural que podien tenir les basses situades al fons de les conques, com les de les Foietes, del Montsià, de la Llacuna o de les Ventalles, i se suggeria l'origen medieval d'altres casos com els de Canals, del Pantanet i del coll de l'Ermita (Llarch *et al.* 1993). Documentades les principals durant els segles XIII i XIV, ara cal remarcar l'estreta relació que guarden les basses amb els establiments antics i medievals, situades com són davant dels assentaments. També cal destacar, però, que aquestes basses de fons de vall són abeuradors idonis i que ofereixen escasses possibilitats agrícoles, si no és per regar horts domèstics reduïts a prop seu.

D'altra banda, aquest no és un tipus de captació exclusiu de la vall d'Uldecona, sinó que també es pot considerar el més habitual de bon començament arreu de la comarca del Montsià i, molt especialment, als assentaments antics i medievals situats al peu de les serres que flanquegen l'extens pla de la Galera. Tot i que aquí no coneixem l'existència de basses, sinó que pous i aljubs tradicionals, sobre el vessant nord de la serra de Godall cal assenyalar els escassos recursos hídrics disponibles als assentaments de l'Arion, Pou de les Piques, els Borxos i els Masets, posicionats sobre l'itinerari que segueix l'antiga via i situats a una certa distància del pla d'inundació. Puntualment transformades o substituïdes les basses per sènies i aljubs, al peu del vessant meridional del massís dels Ports també poden assimilar-se els jaciments antics i medievals observats a les Senioles, als Carxols o a la bassa d'Omedes (la Sénia) i en diferents llocs de Mas de Barberans, dotats d'escassa terra sedimentària i on l'explotació dels recursos forestals ofereix un potencial ampli. Unes característiques i unes limitacions hidràuliques similars trobaríem encara a bona part dels jaciments que flanquegen la muntanya del Montsià, amb l'excepció dels del riu Ebre, on els recursos hídrics són pròxims i abundants.

Aquest poblament difús d'època islàmica té un bon referent documental en la donació atorgada pel comte de Barcelona al monestir de Sant Cugat del Vallès de la fortificació de la Ràpita l'any 1097 («villa Arabita cum forteza»), concedida en el context d'un projecte frustrat

de conquesta de Tortosa (Risco 1801: 282-284). Aquí el riu de la Sénia constitueix el límit occidental del districte atribuït a la fortificació rapitenca i que comprenia vint-i-nou llocs poblats (*villulæ*) al voltant de la serra del Montsià, encara que també integrava alguns indrets propers al riu Cervol, com Barbiguera i Melilles (*Barbaira*, *Melia*; Sant Jordi). Dos terços d'aquests llocs reben per nom un gentilici, com succeeix per exemple amb els casos de Benifallim i les Ventalles (*Benjalima*, *Benalcale*), denominacions patronímiques que tant poden correspondre a famílies extenses com als titulars dels assentaments, que presenten una entitat força reduïda i que majoritàriament s'abandonen al segle XII.

Altrament, al conjunt de la comarca del Montsià els assentaments medievals vinculats a l'aprofitament de fonts i brolladors són minoria, amb comptades excepcions que no alteren els patrons habituals. Nominalment, un d'aquests casos correspon a l'emplaçament desconegut del lloc d'*Aquaviva*, a l'entorn de la Ràpita, concedit a Sant Cugat. Un altre exemple seria el de la vila de Godall i les seves fonts, de clara ascendència germànica (*Wadallus*) i que l'any 1153 Ramon Berenguer IV concedia al veguer Guillem de Copons amb les seves almúnies o rafals i un terme de dues milles de radi (Baiges *et al.* 2010: doc. 967). Encara caldria afegir el «vilarius quod sarraceni vocant Fabarium» que el comte concedí a la seu de Tortosa l'any 1154 (Virgili 1997: doc. 47), en relació amb l'entorn de Mas de Barberans i amb referència inequívoca a la font que indica aquest nom àrab (*fawwara*).

Tot i que hom podria relacionar les almúnies amb l'existència d'horts, no hem detectat nuclis compactes de població en cap d'aquests llocs durant l'època islàmica, ni semblen posseir espais irrigats extensos, tampoc en el cas de Godall, on existí una mesquita major. Fins i tot podríem estendre aquesta situació sobre els marges del riu Sénia, on els aprofitaments hidràulics aleshores serien escassos i bàsicament restringits a unes poques instal·lacions molineres. Malauradament no disposem de cap assentament excavat i suposem que aquestes entitats només contenen unes poques cases o unitats domèstiques, dotades de corts i cobertes amb materials peribles, atès que habitualment no es registra la presència de teula àrab. Si més no, l'excavació de la necròpolis del Torril evidencia els progressos que assoleix la islamització rural en ple segle X, així com els enterraments en caixa de lloses dels Domenges i de les Senioles (la Sénia) exemplifiquen les pràctiques funeràries precedents (Forcadell 2007). En qualsevol cas, si volem observar els principals canvis socials i econòmics que cal atribuir a l'etapa andalusina, és millor que tornem a la ribera fluvial de l'Ebre, on les transformacions són evidents des d'un principi.

El Baix Ebre en època islàmica (segles VIII-XII)

Més enllà d'un panorama de ruptura amb la tradició tardoantiga, al sector fluvial del Baix Ebre s'observa la pervivència de certs models de poblament durant el període formatiu d'al-Àndalus, així com la progressiva implementació de noves estructures, amb un pes molt destacat de la ciutat de Tortosa. Certes innovacions, però, es remunten al fet mateix de la conquesta islàmica, tot i que serà a partir del segle IX quan realment s'aprecii el seu impacte d'una manera generalitzada. Aquí plantejarem, per tant, les principals aportacions que la nova formació islàmica introduí esglaonadament al districte tortosí.

La implantació de l'Estat islàmic al territori de Tortosa

Gairebé no se sap res sobre l'impacte directe de la conquesta musulmana al nostre àmbit, tret de les notícies genèriques que proporcionen les cròniques, com són les destruccions infligides més enllà de Saragossa i la presa de la ciutat de Tarragona pels exèrcits de Msà ibn Nuayr. En aquest context, però, cal considerar que la preocupació immediata dels conqueridors fou la distribució del botí de guerra, així com l'establiment dels fonaments fiscals del nou Estat islàmic. Al conjunt de Catalunya i també d'al-Àndalus, això es tradueix en l'assignació immediata al patrimoni públic d'una part de les terres conquerides, com les que delaten certs topònims fiscals altmedievals, localitzats habitualment a l'entorn de les ciutats o d'altres centres territorials i de les principals vies de comunicació. Aquest és el cas del *palatium* rural de les fonts llatines, transliterat en *bal* o traduït com a *qar* als registres àrabs, amb els seus derivats, denominacions que corresponen a explotacions agràries on sovint es documenten graners (Pastor i Ballestín 2013).

Malgrat tot, la densitat d'aquests palaus presenta anomalies en l'àmbit territorial, ja que apareix més intensa a la Catalunya Vella o a la Septimània i més reduïda a les comarques de Lleida i de Tarragona. És una dualitat que s'interpreta en el context de les dues fases de conquesta que principalment suposen els governs de Msà (713-714) i d'al-Sam (719-721), però on també influeix a llarg termini la diferent durada de l'ocupació musulmana en cada sector. Vinculada a la conquesta inicial i a un procés d'arabització perdurable, la nostra zona només ofereix uns pocs referents d'aquesta mena, tot i que són casos remarcables.

Pertanyent al terme de Tortosa, la partida d'Alcàsser és un primer exemple que se situa sobre els accessos de la ciutat a l'interior del massís del Port i que els referents tardans relacionen amb una tossa (Coromines 1989-1997: III, 281). La identificació del seu emplaçament precís en prospecció ha resultat infructuosa, tot i que aquí cal relacionar certs indicis d'ocupació antiga detectats durant la construcció del canal Xerta - la Sénia o l'existència d'una explotació romana encara poc definida al jaciment dels Serdans (Alfara de Carles), a l'interior del massís. En qualsevol cas, cal destacar la relació preferent d'aquest possible emplaçament fiscal amb l'explotació de la muntanya i més concretament de la fusta, un recurs destacat d'aquest districte en època islàmica, especialment en la construcció de vaixells (Mizal 1989: 231).

Un segon cas correspon al topònim desaparegut de *Codair* o *Alcozer* (*quayr*), diminutiu del terme *qar*, documentat entre les possessions del monestir de Sant Cugat (Risco 1801: 282-284; Rius 1945-1947: doc. 849). Considerem segur que correspon al jaciment arqueològic de l'Antic (Amposta), duradorament ocupat en època antiga i altmedieval, sense excavacions i avui molt alterat, on puntualment s'observa la presència de sitges (Negre 2013a: 500). També és un lloc que representa una posició avançada sobre la desembocadura de l'Ebre i que se situa a l'entorn d'unes salines.

Fora d'aquest àmbit ebrenc, un altre cas que cal comentar és el lloc d'Albalat del municipi castellonenc de Cabanes, però que es troba en un dels territoris dependents de Tortosa. Situat a pocs quilòmetres del castell baixmedieval d'Albalat i a prop de la granja del mateix nom, identifiquem aquest topònim amb el lloc arqueològic del Tancat, que també s'associa a l'antiga *mansio* de *Lubricatum* i on es constata l'existència d'estructures d'hàbitat, amb un registre associat que arriba fins al segle VIII (Negre 2013b: 215-216; Flors 2010: 207-215).

L'ofensiva franca de la fi del segle VIII aviat provaria la insuficiència d'aquest patrimoni públic, reduït i embrionari, que els palaus rurals representaven. Un cop presa Barcelona l'any 801, la ciutat de Tortosa fou l'objectiu següent dels carolingis i la seva resistència la convertí en refugi dels governants àrabs i en capital fronterera de l'extrem oriental de la Marca Superior. Malgrat tot, el seu domini encara abastava els confins del Penedès i del riu Llobregat a començament del segle X, on Olèrdola era la principal fortificació avançada, fins que l'ofensiva comtal ocupà aquest sector i traslladà la frontera fins al voltant de Tarragona, tot establint una densa xarxa de castells a la zona ocupada (Gibert 2011: 429-447; Martí 2013). Així s'estableix una nova línia divisòria que se sanciona vers l'any 940, quan el califa de Còrdova i el comte de Barcelona conclouen un tractat de pau que, amb petites intermitències, perdurarà fins al darrer quart del segle X.

A les terres de l'Ebre, els canvis polítics amb què comença el segle IX també comporten l'inici d'un procés de fortificació del territori, en què les torres i els castells (*un*) seran protagonistes, tot i que la seqüència d'aparició no és del tot evident. Posició estratègica sobre el pas del riu, un bon referent sobre els temps inicials el constitueix el *in* d'Amposta, parcialment excavat i que considerem que s'ocupà vers la primera meitat del segle IX, amb el suport del registre arqueològic i de mencions textuais indirectes (Negre 2013a: 315-320). Sobre l'estuari aviat s'afegiria també la fortificació avançada del *rib* Kašk, a Sant Carles de la Ràpita (Bramon 2000: 115-117). I encara completaria el dispositiu de defensa de Tortosa tot un seguit de torres de guaita de planta circular, un tipus d'edifici que té precedents islàmics del segle VIII en terres de Girona i Barcelona (Martí 2008). Emplaçades al marge esquerre del riu i esteses sobre la costa, no menys de sis torres constitueixen tot un sistema de vigilància sobre el recorregut de l'antiga via litoral, en què comptem els casos de Candela, Burjassénia, l'Aldea, Vinaxarop, Camarles i la desapareguda torre d'Asmet o de Rocacorba (Martí i Negre 2014). Totes representen un grup diversificat d'edificis, sovint molt alterats i sense referents arqueològics precisos. També és cert, però, que es poden vincular clarament a explotacions agràries de diferent perfil, bé es trobin situades sobre la via o bé estiguin emplaçades als vessants interiors, com ara els gentilicis d'Asmet i Vinaxarop.

La fidelitat cordovesa de Tortosa és ben documentada durant el segle IX, així com que els vaixells tortosins intervenen arreu del Mediterrani occidental. Malauradament, no disposem de gaires dades sobre la topografia inicial de la ciutat o del seu urbanisme (Genera i Jàrraga 2009: 131-142), amb un antic perímetre imprecís que potser s'hauria mantingut en època emiral, previsiblement amb la incorporació de l'anomenada torre de Túbal del castell de la Suda al dispositiu de defenses. En tot cas, serà durant el segle X que Tortosa coneixerà un nou apogeu edilici, amb les àmplies reformes conduïdes durant el califat. La intervenció de l'Estat cordovès a la ciutat se centra en el període de pau de mitjan segle X (940-974) que recullen les fonts àrabs i que confirmen els indicis arqueològics. Aleshores es consigna la refacció de les muralles i la construcció de les drassanes. Altres detalls apunten que la construcció de la mesquita aljama i dels banys principals reproduïren models califals, tot incorporant peces procedents dels tallers cordovesos, avui disperses. Fins i tot al castell d'Amposta també es construïren nous baluards califals (Martí i Negre 2014; Negre i Martí 2015).

Aquesta refundació de la ciutat encara tindrà continuïtat i s'ampliarà durant el segle XI, quan s'urbanitzen nous ravals i s'amplien les muralles. Sense que a partir d'ara es percebi un

increment notable de les fortificacions, en època de taifa i almoràvit també es desenvolupen noves actuacions de caràcter palatí, tant a la ciutat com en l'àmbit rural, alhora que s'emprenen notables millores en les defenses. Subjectes inequívocament al govern de la ciutat de Tortosa, els *un* reforcen les seves muralles i apliquen nous recursos defensius, com són la barbacana i el pas de ronda que protegeixen el castell d'Amposta (Martí i Negre 2014). En qualsevol cas, és fora de dubte que finalment Tortosa ha recuperat el seu domini territorial i que és la pròpia ciutat la que al capdavant condueix les transformacions.

Ciutat, séquies i assentaments: la transformació de l'espai riberenc

Molt probablement, una modesta ocupació de les terrasses fluvials de l'Ebre correspon als segles VI-VIII, quan l'interès se centrava en la proliferació de noves explotacions als sectors més marginals, com observàvem al Montsià. D'ençà del segle IX, però, també s'inicia un nou procés de colonització de les àrees riberenques, on es multipliquen les petites explotacions similars a les montsianenques. Això no obstant, són nous establiments que se situen sobre els límits dels dipòsits sedimentaris on rauen els millors sòls agrícoles, emplaçats sobre petites penínsules que defineixen espais d'hàbitat ben delimitats i d'extensió moderada, amb una bona vista sobre les àrees perimetrals de cultiu (Negre 2014b). El seu registre material és ben característic, principalment representat per grans contenidors de líquids, com cànirs amb nanses de secció helicoidal, olles decorades amb estries i cassoles de cocció irregular, habitualment ovalades (Negre 2014a).

Alguns casos com el Pla de les Sitges i el Molinàs manifesten una certa connexió amb els establiments de l'antiguitat tardana, tot i que la majoria d'assentaments andalusins no disposen de precedents immediats. En qualsevol cas, són llocs modestos que cal relacionar amb l'explotació de les terrasses fluvials contigües, preferentment dipòsits sedimentaris formats als meandres i que, en les fonts escrites, reben el nom genèric d'*insulae* o el seu equivalent àrab d'*alge-sires* (*al-uzr*). Són espais voltats d'aigua, tant pel flanc fluvial com per una canalització o rec interior, i molt fràgils, sotmesos com són als ritmes de les avingudes estacionals i als beneficis que aporten els llims d'inundació (Martí 1988, 116; Negre 2015a). Les fonts llatines posteriors a la conquesta comtal en van plenes, d'aquestes illes, puntualment reportades al *tempore sarra-cenorum* (Virgili 2001: 213), com alguns exemples documentats a Benifallet, Xerta i Som.

També ocupa una posició similar el jaciment tardoantic i altmedieval de la Casa Blanca (Tortosa), referit a les primeres fonts com *Labar* i avui sense terres contigües d'aquesta mena, on el registre fotogràfic mostra que el traçat fluvial hauria canviat recentment, tot unint l'illa de l'Audí a l'altra riba de l'Ebre. Aquesta dinàmica geomorfològica canviant no és un cas aïllat, sinó que es documenta en altres llocs i suggereix una lectura diacrònica del paisatge (Lorenzo 2006: 413-416). Atesa la seva densitat, hom pot aventurar que aquestes illes fluvials resulten fonamentals per tal d'entendre la dinàmica històrica del poblament antic i altmedieval a la ribera fluvial, alhora que són espais prou flexibles per adequar-ne els usos a distintes necessitats, bé siguin conreus o prats i pastures.

És sobre aquests mateixos espais que progressivament proliferen els assentaments durant l'etapa de consolidació de la formació social islàmica al territori de Tortosa. Sovint sense dades

arqueològiques, són establiments ben documentats a les fonts ulteriors amb denominacions diverses, com són els casos de Tivenys, *Benigueral*, Palomera, *Caborrec*, Quint, Bitem o *Algezira Mazcor*, que identifiquem amb Xies o Pla de les Sitges, on la prospecció confirma una notòria entitat d'ençà del califat. El mateix centre urbà té algunes d'aquestes illes al seu entorn immediat, com la de *Nabicorta* vora les drassanes, una *insula Iberis* enfront de la ciutat i una altra situada vers els Arenys (Virgili 1987: doc. 18 i 97; Risco 1801: 282-284; Imperiale 1936: 1, 191 i 203). La seva importància és palesa com a subjectes del repartiment, cedides en donacions comtals i objecte d'interès dels senyors feudals (Virgili 2001: 215).

D'altra banda, tot sembla indicar que fou en el context de les importants reformes califals del segle x que es crearen nous agrosistemes periurbans, vinculats a la ciutat i que cal contraposar a les explotacions precedents, de menor abast. Es tracta bàsicament de diversos espais riberencs on es construïren grans séquies per tal d'ampliar i d'incrementar la producció dels sectors propers a la ciutat, infraestructures hidràuliques que puntualment refereix la documentació llatina. Així, sobre la riba dreta del riu (*ultra Iberum*) s'estenia la séquia Major que conduïa l'aigua del *Caborrec*, no gaire lluny de Palomera, una conducció en la qual cal distingir dos o tres trams successius: un primer sector abastaria fins als llocs de Palomera, Vila-roja i els ravals urbans situats delà del riu; un segon tram discorre entre els llocs de *Marenxa* i *Fazalforí*, que identifiquem amb el jaciment de Mas de Giner, tot passant per Xies, Vinallop i Mianes; i cal afegir-hi també el darrer tram que representa la séquia de la Carrova fins a Amposta, una conducció que avui encara serveix per a drenar els camps de la llera fluvial (Virgili 1997: doc. 356, 398, 400 i 479, entre d'altres). Amb un recorregut acumulat de gairebé quinze quilòmetres, aquesta successió d'enginyos hauria permès dessecar una gran superfície, tot representant l'aplicació de solucions col·lectives on abans predominaven les illes individuades de cada assentament.

Per elles mateixes, pensem que aquestes obres proven la interferència de la ciutat andalusina en el medi rural, atès que aquí disposa de grans extensions destinades principalment al conreu cerealístic intensiu (Negre 2015a). En tot cas, la construcció i l'explotació d'aquest sistema impliquen un bon nombre d'establiments rurals que flanquegen les séquies i que també disposen d'horts, on són majoria els jaciments que presenten registres califals o posteriors, com ara Xies i *Fazalforí*, que l'onomàstica i les evidències arqueològiques relacionen inequívocament amb grans sitjars. Així es basteix un nou model d'ocupació riberenc que no respon tant a una nova pauta o patró d'hàbitat sinó, més aviat, a un canvi en la lògica d'explotació d'aquests espais, que ara integren una horta extensa. Vinculades a la puixant metròpoli fronterera, les dinàmiques de treball restaran sotmeses a partir d'aquí als interessos de la ciutat i a les decisions de les elits urbanes que progressivament consoliden el seu domini territorial, tot seguint una tendència que culmina amb la instauració de la taifa de Tortosa al segle xi.

Paral·lelament als nostres treballs, un altre equip investigador ha estudiat també la riba dreta de l'Ebre a l'entorn de Tortosa, tot destacant que els horts domèstics es concentraven al sector septentrional de la ciutat, vers Pimpí, on l'ús de sènies és un recurs tradicional, així com els recs de dessecació i drenatge solcaven el paisatge del sector meridional (Puy *et al.* 2014). Aquí les fonts refereixen igualment una conducció denominada séquia del Prat, confrontada amb la séquia Major de l'altra banda i que clouria l'extensió dels camps meridionals. Aquí, també, les dades apunten que són espais destinats principalment a la producció de cereals i a

àrea de prats que hom explota directament des de la ciutat, com semblen confirmar-ho els escassos assentaments rurals existents en aquesta banda del riu (Negre 2015a).

Aquesta dinàmica progressiva de diversificació funcional dels espais agraris i dels establiments rurals també s'observa en el cas de les almúnies, explotacions de caràcter privatiu que proliferen durant el segle XI, tant sobre la ribera del riu com al Delta. Com ha estat observat, habitualment són explotacions de caràcter públic o cedides per l'Estat a certes elits urbanes a canvi de diversos serveis (Guichard 2001: 369-402). Molt nombroses en terres de Lleida, on habitualment s'associen a l'existència d'una torre (Eritja 1998), a l'entorn de Tortosa només representen un grup reduït que es caracteritza per una important producció agropecuària, dotades com són d'espais irrigats i prats extensos, com en els casos de Xerta, Palomera, l'Aldea i l'Antic (Camarles). Dotades puntualment d'una torre, totes ocupaven notables jaciments d'època antiga, com es comprova en els casos deltaics, i pensem que havien estat sota el domini directe dels governants de Tortosa, com l'almúnia «que etiam fuit regis sarraceni» de Xerta i l'«almunia de rex» de Palomera (Udina 1947: doc. 394; Virgili 1997: doc. 136).

Un darrer tipus d'establiments d'època islàmica que cal destacar són els rafals, que les fonts d'època relacionen habitualment amb explotacions ramaderes (Coromines 1989-1997: VI, 322). En aquest context fluvial, les mencions de rafals són relativament rares, tot i que disposem d'exemples a Vila-roja i Palomera, enfront de Tortosa, vora camps, vinyes i horts o també entre roques i coves (Virgili 1997: doc. 68 i 136). Si cal suposar-los una certa especialització ramadera, no dubtem que aquest tipus d'explotacions trobaven el seu espai preferent fora de la riba del riu o que, fins i tot, corresponien a la modalitat bàsica o reduïda que predomina al Montsià, on només les delaten el cas muntanyenc de Rafalgari i els rafals al·ludits a Godall.

Remarquem, en conclusió, que és d'ençà del segle X que el sector fluvial es va veure afectat per un conjunt d'importants reformes estructurals a tots els nivells i també pels models d'explotació del medi rural, en què destaca la construcció de grans infraestructures hidràuliques que promou la ciutat de Tortosa. Aquest nou paisatge productiu caracteritza el període de consolidació de la formació islàmica al nostre territori i suposa, d'una manera general, l'aportació andalusina més important a l'organització de l'hàbitat i de les pràctiques agràries. També cal destacar, però, que els llocs, les almúnies i els rafals documentats dels segles XI-XII se situen dins dels termes d'altres entitats locals més extenses, sovint dotades d'aljama i mesquita. Dislocades per la conquesta feudal, són comunitats extintes i desdibuixades a les fonts llatines ulteriors, en què el concepte *villa* les podria recordar.

Conquesta i colonització feudal dellà de l'Ebre: el cas d'Uldecona

Entre els autors àrabs, el geògraf al-Idris indica repetidament que *Kna* constitueix la darrera escala del camí de València i que es troba a vint-i-cinc milles de Tortosa, dades que situen aquest lloc a l'entorn del riu de la Sénia, tot i que no necessàriament a Uldecona mateix, que només dista vint-i-nou quilòmetres de la capital (Mizal 1989: 78, 95 i 125-126). El mateix autor també atribueix aquest nom a un castell tortosí, una fortificació que hem proposat identificar amb la de Cervera del Maestrat i que, amb el castell de Peníscola, constituïria en època islàmica una línia de defensa posicionada sobre l'extrem occidental del Baix Maestrat; Martí i Negre

2014). Cal advertir encara que, d'ençà de la fi del segle *xi*, les primeres notícies llatines al·ludeixen al corrent fluvial del Sénia com a *Aqua Vallisconæ* (Coromines 1989-1997: vii, 382-384). Tots els indicis apunten que la denominació de *Kna* correspon a una antiga demarcació territorial que s'estenia sobre el conjunt de la conca del Sénia i més enllà, sobre les planes contigües fins al riu Sec o rambla de Cervera, si més no. També és cert, però, que aquesta entitat territorial no superà la conquesta feudal.

L'establiment del castell d'Uldecona

D'ençà de la conquesta comtal de Tortosa, el riu de la Sénia constituirà el límit ponentí del territori d'aquesta ciutat i també de Catalunya, una posició fronterera que confereix característiques molt particulars al procés d'ocupació que se segueix en tot aquest sector situat dellà de l'Ebre. Aleshores, les defenses andalusines d'Amposta i de la Ràpita resultaren del tot insuficients i els documents tortosins empraran la denominació d'Uldecona (*Ulldichona*) en referir-se a la nova frontera revertida sobre el Sénia (Virgili 1997: doc. 20, 381 i 456). És aquí que ara s'establirà i es construirà el castell homònim, com una fortificació capdavantera dotada de jurisdicció i de competències fiscals sobre els habitants d'un ampli districte, tot seguint el model de finançament habitual dels castells termenats mitjançant l'impost religiós de la dècima, un recurs que és habitual a les fronteres comtals d'ençà del segle *x* (Martí 2014). Avui excavat i restaurat, les fórmules constructives del castell d'Uldecona són ben distintes d'aquells precedents llunyans, tant que fins i tot s'ha considerat que era obra d'època islàmica, una opinió que no compartim.

En l'assentament antic del puig del castell s'han recuperat abundants materials ceràmics datats entre els segles *vi* i *ii* aC, gairebé sense estructures associades, i es considera que el poblament ibèric podria tenir una superfície aproximada d'una hectàrea, similar a la que posseeix el gran recinte medieval (Álvarez i López 1991; Álvarez *et al.* 2002). Contràriament, en relació amb l'ocupació medieval, es dona la situació oposada i avui hom coneix detalladament les diverses estructures que conformen la fortificació, tot i que no es disposa de materials que aportin datacions precises. En qualsevol cas, aquí hom diferencia clarament dos recintes bàsics: un de més gran, considerat l'*albacar*, que defineixen les restes d'un clos o muralla perimetral, i un altre de més reduït, amb una superfície d'uns 1.000 m² i que constitueix el recinte principal del castell (Forcadell 1996 i 2008; Forcadell *et al.* 2005). Inicialment, la muralla del recinte principal definia una planta romboide irregular i tenia diferents baluards sobre tres angles sensibles, com són una torre de guaita de planta circular, un bastió i una torre rectangular d'obra mixta considerada *celoquia*, construïda amb maçoneria i tapial, amb carreus encoixinats als angles. Així mateix, una cortina exterior o barbacana resseguia el recinte principal del castell, separada per un pas de ronda d'amplada variable, alhora que la muralla de l'anomenat albacar fou el darrer recinte que hom construí.

Malgrat no disposar de datacions absolutes ni de materials ceràmics associats als nivells fundacionals, fins aquí la lectura arqueològica ha coincidit a atribuir l'edificació del conjunt a l'època islàmica i a considerar que la torre de guaita de planta circular era obra feudal, tot i que amb certes divergències cronològiques (Álvarez i López 1991; Forcadell *et al.* 2005; Montañés

2007; Forcadell 2008). Cap intervenció, però, no ha detectat materials ceràmics andalusins i nosaltres tampoc no els hem trobat en prospectar l'indret, motiu que ens ha portat a objectar aquestes opinions, tot considerant que el primer edifici medieval construït al cim era efectivament la torre de planta circular, similar a les torres de l'Ebre (Martí i Negre 2014). Sense vista sobre Tortosa, aquesta torre s'orienta clarament vers la plana del Baix Maestrat i era una fortificació subsidiària dels castells de Cervera i Peníscola.

En aquest entorn, és cert que els castells d'Amposta i d'Alcalà de Xivert presenten barbacanes i passos de ronda inequívocs d'època andalusina (Hofbauerová 1997; Villalbí *et al.* 2007). Com succeí primer amb les anomenades torres de guaita, aquest recurs poliorcètic també va ser assimilat després pels feudals i d'ençà de la fi del segle XII esdevé habitual a Catalunya (Coromines 1980-1991: I, 634-636). Tampoc les característiques de la torre rectangular considerada *celoquia* són estranyes en edificis de cronologia medieval avançada, com succeeix amb l'encoixinat dels carreus angulars, que també s'observa en certes construccions properes com la torre del Carrer Nou o de la Presó del recinte d'Alcanar o la torre de la Galeira. I encara cal observar que el recinte perimetral considerat albacar era una superfície habitada en època feudal, atès que l'únic sondeig realitzat identificà estructures d'habitació molt arrasades, amb escassos materials medievals, posteriors a la conquesta cristiana (Álvarez i López 1991). No dubtem que totes aquestes intervencions han aportat nova llum sobre el castell d'Uldecona i principalment sobre les darreres fases d'ocupació d'època moderna. També considerem, però, que les precisions de les fonts llatines poden ajudar-nos a resoldre les contradiccions observades durant els primers temps de la fortificació, com pot fer-ho, molt especialment, el cartulari de la comanda d'Uldecona del segle XIV (CCU).

El domini inicial de la fortificació d'Uldecona corresponia al rei i al senescal Guillem Ramon de Montcada, beneficiat durant la conquesta amb un terç del domini comtal a la ciutat o al seu territori (Baiges *et al.* 2010: doc. 852 i 1096). De bon començament, tots dos havien tingut la col·laboració de tropes aragoneses per iniciar la construcció del castell d'Uldecona i custodiar-lo, probablement una part dels efectius d'aquesta procedència que participaren en la conquesta (Virgili 2011), així com la mà d'obra autòctona per a bastir l'obra. Així sembla indicar-ho la primera notícia del castell l'any 1167 («castro Vallis de Chona»), segons la qual Arnau de Jaca concedia a Santa Maria de Poblet un capmàs amb sis parellades de terra «per Garractos Veteres» (les majúscules són nostres), aquelles que el monestir escollís, a més d'eximir els seus ramats del cens de pastura arreu del terme castral (Altisent 1993: doc. 305). L'acompanyen altres testimonis d'origen aragonès, com Peronet, Asnar i Garcia, a més de la signatura àrab de Muhammad ben al-Husayn ben Hasana, que bé podria representar una certa població andalusina residual, un cas particular que no es tornarà a repetir. Els uns i els altres conformen un grup heterogeni que explica el mestissatge de tradicions que ofereix el recinte principal del castell.

D'altra banda, pensem que la notícia del capmàs atorgat es pot referir a la zona de puig Garrets i més concretament al sector fluvial ponentí de la serra Grossa, davant per davant de la partida de les Covetes (Traiguera). Així ho confirmarien les referències d'un puig i d'un rec entre les afrontacions del lloc, a més d'un alzinar, referents que ens porten a creure que es tracta del rec del Molí de l'Olivar, una instal·lació que seria anterior a la conquesta feudal i que se situa als peus de l'assentament andalusí del Molí Nou. En qualsevol cas, tot aquest sector

ocupa una extensió en la qual tenen cabuda les divuit hectàrees que aproximadament representen les sis parellades o jovades concedides (Alsina *et al.* 1990: 167). Anotem igualment que a Vinebre existeix un topònim similar que delataria l'existència de coves, el de la vila de Gorrapte, que els templers intentaven poblar l'any 1237 i que correspon a una vall ocupada per masos (Coromines 1989-1997: IV, 370; Font 1969: doc. 272).

És durant la generació següent que l'orde de l'Hospital rep el castell d'Ulldecona del rei Alfons l'any 1178 («castrum de Uldichona»), dotat amb una extensa jurisdicció que delimiten les tinences d'Amposta, el torrent de la Galera fins al port o *Tresheres* i Cervera del Maestrat fins al mar, inclosa qualsevol lleuda, usatge o peatge antic i exceptuada la porció que pertanyia al senescal Ramon (Bayerri 1951: 136-138). Això afecta l'extensió dels municipis actuals de la Sénia, Ulldecona, Godall, Freginals i Alcanar, tot integrant un gran districte que suma més de 333 km², concessió que se sumava a la promesa que el comte havia fet als hospitalers l'any 1157 d'atorgar-los el castell de Cervera quan el conquerís (Baiges *et al.* 2010: 1028).

Encara una segona donació de l'any 1180 s'afegia a l'anterior, en què el rei especificava que la comanda hospitalera d'Amposta hauria d'edificar la fortificació i el castell d'Ulldecona, aquí concedint tota mena de terres ermes o poblades i els termes que pogués posseir en temps de sarraïns o de cristians, sense especificar-los («Uldichona cum fortitudine et castro quod ibicum Deus dederit edificabitur [...] sicut melius ipsum castrum scilicet Uldichona hec supra dicta habuit in tempore sarracenorum vel cristianorum»; CCU: 153-154). Encara hauria de transcórrer una dècada fins que la comanda d'Amposta i Ramon de Montcada arribessin a un acord l'any 1191, en què els hospitalers li encomanen el castell i en comparteixen la meitat dels rèdits. Aquí també hom reserva certes terres de l'honor castral en dominicatura equivalents a trenta parellades (unes noranta hectàrees), dues parts de les quals correspondrien a l'Hospital i l'altre terç a Ramon de Montcada o els seus hereus, als quals només s'assignava un terç de la resta de rèdits o de les millores introduïdes (CCU: 155-157). Així es comprova que d'ençà de l'any 1180 encara continuaven les obres al castell d'Ulldecona, potser ara amb la construcció de la barbacana, l'església i el recinte perimetral, alhora que s'iniciava l'ocupació hospitalera en la dominicatura de la Foia.

Malgrat tot, al conjunt de les terres de l'Ebre caldrà esperar fins als preliminars de les conquestes del segle XIII per documentar tota una sèrie d'iniciatives sistemàtiques de repoblació i d'explotació dels recursos, en què el cas d'Ulldecona és capdavanter. Així, l'any 1222 per primera vegada el topònim Ulldecona s'associa a la denominació d'una vila («villam Uyldecone») en la carta de poblament pionera que Ramon de Montcada concedeix als seus ocupants, d'acord amb els hospitalers d'Amposta (Font 1969: doc. 242). Aquí només consten nominalment sis beneficiaris, tot i que hom preveu que s'estableixin fins a dos-cents llauradors residents (*laboratores*), d'acord amb les assignacions que havia fet la senyoria o amb les divisions que fessin els pobladors mateixos. En qualsevol cas, les llibertats i franqueses atorgades serien les mateixes que les dels costums de la ciutat de Tortosa.

No hi ha dubte que el nucli de la vila d'Ulldecona se situa aleshores al puig del Castell i que correspon al recinte major que els arqueòlegs han considerat l'albacar, on les construccions detectades són cases d'aquesta fase. També resulta evident, però, que aquí no poden encabir-se les dues-centes residències previstes en una estimació maximalista sobre els termes concedits, força més reduïts que els de la jurisdicció castral. Així, al sud de la serra de Godall,

els termes de la vila d'Uldecona comprenen la integritat de la Foia, amb els emprius del Montsià i el lloc de Freginals, fins al coll de *Lafacun* o *Lafacoç*, que cal situar a la creu del Coll. Al nord pensem que incorporen les contrades dels barris de la Miliana i els Valentins (*Miliariis*), atès que aquí s'inventarien diverses esteles funeràries medievals (Itarte 1999), tot seguint els límits tradicionals d'Uldecona, que van del riu de la Sénia a Mas de Barberans («vallem de Barbarano»), i la vall de *Pino* o barranc de les Bassetes, que pertany a la vila de Godall.

A partir d'aquí, l'orde de l'Hospital tendeix a monopolitzar el domini d'Uldecona, tot obtenint la renúncia dels diversos hereus del llinatge dels Montcada. L'any 1223 és Guillem, fill de Ramon, qui, un cop assolida la majoria d'edat, renuncia a tots els drets que pogués tenir al castell o a la vila (CCU: 162-164), concessió que una còpia defectuosa situa mig segle abans (Bayerri 1951: 20-21). Germà de Guillem i dins el marc d'acords més amplis, també el senescal Pere de Montcada renunciava el 1241 a qualsevol dret que hi pogués tenir i el 1250 encara prescindia de la castlania del castell o de qualsevol competència sobre cristians, sarraïns o jueus:

[...] cum terris, alodiis, dominicaturis, heremis et populatis, et cumfarreris, iouis, traginis, batutis, censibus, usaticis, pernīs, serviciis, questiis, pedagogis et leudis, adempriviis, placitis, stacamentis et firmamentis, toltis, forciis, nemoribus et garriciis et carrigueris et venacionibus et hostibus et cavalcatis et bovaticis et monedaticis et cum omnibus redditibus et exitibus (CCU: 174-180, especialment 176).

Finalment, el 1266, els darrers hereus també renunciaven a qualsevol dret a canvi d'una compensació monetària (CCU: 187-192). És ara quan l'orde de l'Hospital pot emprendre un ambiciós projecte sense precedents en aquest sector, el de la creació d'una nova població.

Les iniciatives repobladores dellà de l'Ebre

Aquell primer marc normatiu vilatà d'Uldecona de l'any 1222 és el referent que a partir d'aquí adopten altres iniciatives hospitaleres, que progressivament fragmenten els extensos termes castrals en diferents viles, de la mar al massís del Port. N'és un bon exemple el cas de la Sénia i els seus vilars, que els hospitalers concedien per poblar l'any 1232 al jove Guillem de Moragues, fill d'un ciutadà de Tortosa, a bons costums d'Uldecona i que ell mateix assignava quatre anys després a sis persones més, tot preveient reunir vint-i-un pobladors i estipulant les seves pròpies reserves immobles o drets judicials. El cas d'Alcanar segueix paràmetres semblants, ja que l'Hospital concedí costums idèntics l'any 1239, tot esperant reunir també vint-i-un pobladors, una iniciativa que es concreta en 1252, quan alguns beneficiaris cedeixen un sector de la seva heretat («villar eatque terram») per tal de construir aquí la vila. Les expectatives hospitaleres eren semblants l'any 1257 al mas de les Ventalles («mansum de Avencallas»), que l'orde concedia a Guillem i Berenguer Forcadell per tal que distribuïssin l'heretat entre una vintena de nous pobladors (Font 1969: doc. 257, 265, 276, 294-295 i 302). A la vila de Godall són els hereus de Guillem de Copons els que l'any 1228 parteixen els termes en distintes sorts, en què la vall de la Mesquita Major representa la part principal, adjudicada a Ramon de Centelles i Maria, que la concedeixen a dos individus al cap d'una dècada (Negre 2013a: 667-669; Font 1969: doc. 274).

Tot voltant els termes castrals d'Uldecona, del·là de l'Ebre també s'emprenen iniciatives similars durant les dècades centrals del segle XIII, aquí amb el referent directe dels costums tortosins, tant si són dins la jurisdicció de la ciutat com si corresponen als dominis d'Amposta i la Ràpita. Així, en els termes d'Amposta, l'any 1227 els hospitalers promouien l'ocupació del lloc de Font de l'Ametlla, que atorgaven a set particulars i els seus fills, amb l'obligació que hi establissin la seva residència. En la jurisdicció de la ciutat, l'any 1235 el bisbe de Tortosa concedia dos terços del vilar de Santa Maria (Mas de Barberans) a Barberà de Torre i l'altre terç a Pere de Falset, mentre que el 1252 atorgava a quatre pobladors el vilar contigu de Carrascal, rebent a canvi cent sous d'entrada. Aleshores, Guillem de Montcada també promou l'ocupació de certs indrets del massís dels Ports, tot atorgant l'any 1238 a una senyora el lloc de Vallcanera, amb el consentiment dels templers de Tortosa, o concedint el 1242 a tres particulars el lloc de Rafalgari, per tal que s'hi establissin una vintena de pobladors. Finalment, als termes de la Ràpita és l'abat de Sant Cugat qui l'any 1251 concedia a quatre pobladors residents les heretats que els havien estat assignades al lloc de la punta de Benifallim (Font 1969: doc. 251, 264, 275, 293, 296 i 382).

Dellà del Sénia, també a la comarca del Baix Maestrat hom promou aleshores iniciatives similars, en què el domini hospitaler del castell de Cervera té un paper principal, tot seguint un procés que s'inicia a Benifassà, que el rei concedia per poblar a Guillem de Cervera l'any 1208. És, però, durant els anys 1233-1244 quan s'atorguen més d'una desena de cartes de poblament en aquet sector, registrades en els casos de Cervera, Xivert, Càlig i Ali, Boixar i Fredes, Benicarló, Rossell, Traiguera, Canet i la Jana amb Xert i la Barcella, Vinaròs i Polpís (Font 1969: doc. 227; Guinot 1991: doc. 1, 7, 10, 12, etc). És, així, principalment durant el segon quart del segle XIII que en aquestes comarques s'acompleix tot un procés sistemàtic d'assignació de termes i heretats, amb concessions normatives que habitualment preveuen atraure nous pobladors. Diversificades i metòdiques alhora, d'acord amb el seu contingut hi ha qui considera que aquestes cartes són principalment un fenomen «regulador» de situacions prèvies, així com d'altres valoren els seus objectius colonitzadors i descarten una repoblació espontània (Bonet 1998; Virgili 2010).

Com detallàvem entre l'Ebre i el Sénia, les unes i les altres són iniciatives senyorials que habitualment tenen la col·laboració d'uns pocs estadants de confiança, bé siguin residents de temps enrere o recentment arribats, que prèviament han rebut heretats i que, al seu torn, condueixen el procés de divisió o d'assignació de terres als nousvinguts. Durant la mediació que efectuen, aquests agents senyorials es beneficien d'altres prebendes, com ara les concessions per construir molins que reben Guillem Moragues a la Sénia i Barberà de Torre a Mas de Barberans, o com el molí de l'Olivar i el mas de les Ventalles que els Forcadell obtenen a Uldecona. En tot cas, les cartes sancionen la posició preferent d'aquests intermediaris, dotats com són de propietats i d'atribucions diferenciades que poden conferir-los el paper d'oligarquia local, si s'assoleixen les expectatives creades.

Despoblats completament o només d'una manera parcial, no dubtem que les qualitats extenses que posseïen els establiments andalusins afavoriren aquest procés, uns assentaments que els nous senyors sovint defineixen com a vilars, tot recuperant un concepte que havia esdevingut obsolet a la Catalunya Vella. També cal observar, però, que les nocions de mas o capmàs sovint són els referents que guien l'assignació de sorts o heretats, dotats amb terres i

pastures diversificades. És cert que els masos fins aquí constituïen el tipus d'explotació predominant a la Catalunya Vella i que a la Catalunya Nova tindran una aplicació més limitada (Bolòs i Vicedo 2009). Això no obstant, entenem que la unitat del mas familiar encara era fonamental durant la primera fase del procés d'ocupació de la Catalunya Nova, si més no fins a mitjan segle XIII. Sense referents arqueològics en aquesta zona, el cas bagenc de roc Fordat, semirupestre i amb murs de pedra i fang, podria exemplificar les característiques precàries d'un mas convencional d'aquest temps (Folch i Gibert 2011).

En qualsevol cas, la fórmula del poblament dispers que els masos representen va ser substituïda aviat per la dels nuclis vilatans compactes que aglutinen la població, una suplantació en què intervenen diferents factors, tant d'ordre polític com jurídic i, especialment, tècnic. Així, de cop, la conquesta de València representà la fi dels perills fronterers, així com, progressivament, l'aplicació del dret romà suposà la renovació de les fórmules i dels subjectes jurídics, com succeí amb la irrupció dels governs locals. A més de drets específics, també calia dotar les noves comunitats locals de recursos adients i això implicava innovar, tot conduint una transformació de l'espai agrari que resultava més factible en zones escassament poblades o amb un únic senyor.

La fundació de la pobla d'Uldecona

Un cop adquirits els drets dels Montcada, la segona carta de poblament que el castlà hospitaler concedí a la vila d'Uldecona l'any 1274 constitueix sens dubte un punt d'inflexió del procés repoblador, atès que ara hom cerca maximitzar els resultats demogràfics, ni que sigui en detriment d'algunes prebendes dominicals. El projecte ja es preveia l'any 1267, quan l'orde establia la carnisseria del castell, tot estipulant que continuaria sent l'única si la població es traslladava al pla (Bayerri 1951: 27). Finalment, set anys després s'autoritza els pobladors del terme a traslladar la vila del puig del Castell a la Foia («transferendi vos et villa»), amb referència explícita a disset individus encapçalats pels jurats locals, tot concedint la dominicatura que l'orde hi posseïa per fundar una nova població. Aquesta concessió de 1274 evidencia una llarga i acurada planificació del projecte de població d'Uldecona, amb directrius ben precises que formalment recorden molt les aplicades a la vila castellonenca de Vila-real, que tot just rebia carta de poblament un mes abans (Font 1969: doc. 324; Guinot 1991: 160).

El lloc escollit per a edificar la pobla constituïa una cruïlla destacada entre el camí de Tortosa a València i els que menaven de la costa vers l'interior, un enclavament on aleshores els hospitalers tenien una torre i un pou que podrien emprar els nous pobladors, així com un hort i cases que hom reservava, closes com eren per parets noves i velles. A la vila projectada, als pobladors se'ls assignava un espai quadrat de setze brases reials per cada costat i vuit pams reials per braça on bastir cases i corral *pro statica*, cosa que suposava una llargada de 32,6 m i una superfície aproximada de 1064 m² en cada unitat (Alsina *et al.* 1990: p. 126). Així mateix, a més de l'espai corresponent a l'església i el cementiri, també es reservava una superfície equivalent a dos estatges i mig per a mercat, carnisseria i un obrador propi de l'orde, tot preveient que, si al capdavant sobrés espai, caldria compensar els primers pobladors que disposaven de menors superfícies o que aquests el poguessin transferir als nousvinguts.

Sobre el terreny, la forma urbana de la població reflecteix clarament la projecció ortogonal del projecte, tot mantenint una retícula que ha estat estudiada en la seva evolució fins al present. Així, i en relació amb la fase fundacional, es comprova que el mòdul quadrat habitual que regeix la distribució urbana s'aproxima als 32 m, amb carrers de 4 m d'ample, tot definint una retícula que presenta anomalies en la meitat est de la vila, on l'antic camí d'Alcanar a Godall quedaria reflectit per una diagonal de carrers que també marca un canvi d'orientació de les illes (Corominas 1999: 17-20). Sense dades arqueològiques precises, pensem que aquestes anomalies delaten estructures anteriors a la fundació de la vila i és aquí on se situarien els edificis hospitalers preexistents, com seria el cas de la desapareguda torre de planta octogonal que presidia la plaça central amb l'església de Sant Lluc (Querol 2008: 70-71). Tampoc no descartaríem, però, que hi pogués haver existit una almúnia andalusina o un establiment més antic.

D'altra banda, durant les darreres dècades, diverses afectacions d'obres urbanes han posat al descobert un bon nombre de torres i murs del recinte perimetral de la vila d'època medieval i moderna, així com restes del portal de Tortosa i del vall corresponent (Roig *et al.* 2004). Flanquejat per trenta-quatre torres segons una notícia de 1391, considerem que tot aquest recinte emmurallat de 1.060 m de perímetre correspon al traçat previst el 1274, tot definint una superfície aproximada de 6,6 hectàrees. Si el mòdul bàsic d'assignació és un quadrat d'uns 32 m, calculem que en la superfície de la vila hi caben 64,5 d'aquestes unitats, tot i que caldria deduir-ne gairebé un terç en funció de les reserves fixades i de la superfície que ocuparien els carrers, afectacions que redueixen a poc més de quaranta les parcel·les que hom podria assignar efectivament. Tampoc no dubtem que aquestes sorts degueren distribuir-se entre els col·laboradors directes de la senyoria i els titulars de capmasos que s'hi traslladaren, tot conformant una oligarquia local emergent. Importants propietaris de sòl urbà i rústec com són, conèixer el nombre aproximat d'aquests pobladors hisendats és fonamental per entendre el desenvolupament de la població i les diferències econòmiques que els separen dels llauradors sobrevinguts.

Fora murs, la carta de poblament també preveia assignar individualment una fanecada de terra de la dominicatura sota el camí de València, uns 831 m², destinats previsiblement a l'hort domèstic. De fet, un dels principals actius de la iniciativa era l'elevat potencial agrícola de les terres pertanyents a la dominicatura, delimitada entre la Bassa (del Montsià) i un marge de l'Olivar o entre la sort del Puig i la d'en Vallmanya. És un espai que hom preveia transformar en terres de regadiu i per això es concedia als pobladors l'aigua del riu per tal que la portessin a la vila des del lloc més adient que trobessin, fins als termes de la Sènia, i sense perjudicar els molins, excepció feta dels de Forcadella (o de l'Olivar) i de Vidal Pujades (probablement de l'Arboli).

La construcció d'una séquia degué ser immediata i apreciem que podria tenir la seva captació inicial vers Sant Joan del Pas, com aquells molins. Així ho deduíem de l'acord de concòrdia de l'any 1332, en què s'estableix que els habitants d'Uldecona havien de construir en el termini d'un any una nova séquia que prendria l'aigua sota el carcabà del molí hospitaler del barri del Castell i que, passant per la bassa de l'Engolidor, la conduiria fins al «cap de cequia» des d'on fins ara regaven (Guinot 2002). Aquest trasllat de la captació aigües amunt permetria ampliar l'àrea de reg a la capçalera, així com la ulterior instal·lació del Molí Nou. En qualsevol cas, l'any 1332, la conducció principal ja sobrepassava la vila fins a la bassa de la Llacuna («entrà al cap hon comença la céquia de la Lacuna») i ara es projectava prolongar-la fins a la bassa de les Ventalles, tot establint el traçat definitiu que avui encara presenta la séquia Mare d'Uldecona.

Són nombrosos els arguments que hom podria reportar sobre l'èxit de la iniciativa hospitalera de 1274, començant per la segregació del lloc de Freginals (Font 1969: doc. 323 i 348). Fins i tot els hospitalers renunciaren l'any 1320 a unes eres i altres solars, tot confiant-los a la universitat d'Ulldecona (Bayerri 1951: 23). Ara aquesta vila competia obertament amb la ciutat de Tortosa i els conflictes entre elles serien constants durant el segle XIV. Els 277 focs que reunia la vila d'Ulldecona l'any 1358 són la millor prova, però, de l'èxit de l'empresa (Pons 1964: 461), un objectiu que no hauria estat possible sense una remodelació profunda de l'espai agrari de la seva foia.

En conclusió

Breument, amb aquesta exploració pensem haver destriat les principals dinàmiques que segueix el poblament medieval a les comarques del Baix Ebre i del Montsià, dos àmbits territorials ben diferents i que es complementen en la llarga durada, on les oscil·lacions de la influència urbana de Tortosa marquen els ritmes que segueixen les transformacions. Així es comprova des d'un principi, quan la fallida de l'Imperi es tradueix en una notable simplificació de les explotacions agràries, fins aleshores concentrades principalment a la ribera fluvial i que a partir de llavors es multipliquen, tot reocupant els sectors més marginals del territori. Aquests primers assentaments medievals són reduïts i diversificats alhora, capaços de produir gairebé tot el que necessiten i, encara, d'aportar matèries primeres que pal·liïn els dèficits que provocà la ruptura del comerç mediterrani. També són fórmules eficients i adaptades a unes realitats socials en procés de canvi, en què els antics patrons de domini deriven en explotacions gestionades per famílies extenses o clans familiars. Hi jugarà un paper primordial el procés d'islamització, que tant sanciona situacions prèvies com innova progressivament. N'és un bon exemple la ribera de l'Ebre, on l'explotació persistent de les illes fluvials encara s'incrementa d'ençà del segle IX, tot precedint la profunda i duradora remodelació agrària que conduí la renascuda ciutat de Tortosa durant el califat. És, així, sota directrius urbanes com es creen hortes extenses, nous agrosistemes que enceten un accentuat procés de diversificació funcional de les explotacions. Són innovacions tècniques que, al capdavant, els feudals assimilen i reconduïxen, com també ho feren amb les fortificacions. Prou que ho entenen els hospitalers quan planifiquen la fundació de la vila d'Ulldecona gràcies a l'aigua del riu de la Sénia tot desenvolupant un nou model d'urbanisme geomètric que concentra els colons i centralitza la producció o les transaccions en un assentament principal.

Bibliografia

- AIJATE (2016). *Actes de les I Jornades d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre*. Tortosa: Serveis Territorials de Cultura de les Terres de l'Ebre.
- ALTISENT, Agustí (1993). *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*. Vol. I. *Anys 960-1177*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- ÁLVAREZ, Ramon; FORCADELL, Toni; GARCIA, David; LÓPEZ, Anna (2002). «Excavacions a l'assenta-

- ment ibèric del Castell d'Uldecona (Uldecona, Montsià). Un balanç de conjunt», *Ilercavònia* núm. 3, p. 171-184.
- ÁLVAREZ, Ramon; LÓPEZ, Anna (1991). «L'assentament ibèric i el poblat medieval del Puig del Castell d'Uldecona (campanya de 1985)». Dins *XXXVII Assemblée Intercomarcal d'Estudiosos*. Amposta. [Recurs electrònic]
- BAIGES, Ignasi; FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep M. (dir.) (2010). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*. Barcelona: Fundació Noguera.
- BAYERRI, Enrique (1951). *Llibre de privilegis de la vila de Uldecona*. Tortosa: Impremta Blanch.
- BOLÒS, Jordi; VICEDO, Enric (ed.) (2009). *Poblament, territori i història rural. VI Congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs; Diputació de Lleida.
- BONET, Maria (1998). «Alguns aspectes socioeconòmics de la Uldecona medieval (segles XII-XV)», *Rails* núm. 12, p. 5-15.
- BRAMON, Dolors (2000). *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 a 1010*. Vic: Barcelona: Eumo.
- CCU. *Cartulario que contiene diferentes copias de Privilegios Reales, donaciones, Cartas de Población, Concordias y otras Escrituras a favor de la Inclita Militar y Sagrada Religión del Hospital de San Juan de Jerusalem; y particularmente de la Encomienda de Uldecona, desde el año 1097 hasta el de 1359*. Còdex L.662B. Madrid: Archivo Histórico Nacional.
- CHAVARRÍA, Alexandra (2006). «Villas en Hispania durante la Antigüedad Tardía», *Anejos de AespA* núm. 39, p. 17-35.
- COROMINAS, Josep (1999). «Uldecona: muralles i origen de la forma urbana», *Rails* núm. 13, p. 13-28.
- COROMINES, Joan (1980-1991). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial.
- COROMINES, Joan (1989-1997). *Onomasticon Catalanice*. Barcelona: Curial.
- ERITJA, Xavier (1998). *De l'Almunia a la Turris: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*. Lleida: Universitat de Lleida.
- FLORS, Enric (coord.) (2010). *Torre de la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Evolución del paisaje antrópico desde la prehistoria hasta el Medioevo*. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló.
- FOLCH, Cristian; GIBERT, Jordi (2011). «Resultats preliminars de les excavacions al Roc Foradat de Cal Pepa (Aguilar de Segarra, Bages)». Dins *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, 2010*. Tarragona: ACRAM, p. 955-960.
- FONT, Josep M. (1969). *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. Barcelona: CSIC.
- FORCADELL, Toni (1996). «El Castell d'Uldecona. L'excavació de 1995», *Rails* núm. 8, p. 13-32.
- FORCADELL, Toni (2007). «La necròpolis andalusina del Mas del Torril (la Sénia-Montsià)». Dins *Jornades d'Arqueologia 1999: comarques de Tarragona (1993-1999)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 391-410.
- FORCADELL, Toni (2008). «Castell d'Uldecona. Intervenció 2003-2006. 2a part. Resultats arqueològics i interpretació històrica», *Rails* núm. 24, p. 183-207.
- FORCADELL, Toni; VILLALBÍ, Maria del Mar; ALMUNI, Victòria (2005). «El poblament andalusí al riu Sénia», *Recerca* núm. 9, p. 121-167.

- GARCIA, David; GONZÁLEZ, Miguel Ángel; MORENO, Isabel; REVILLA, Víctor; ROS, Àlex; VILLALBÍ, Maria del Mar (2005). «La vil·la de la Carrova (Amposta, Montsià, Catalunya) i el poblament d'època romana a les Terres de l'Ebre», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* núm. 24, p. 137-172.
- GENERA, Margarida; JÀRREGA, Ramon (2009). *Aproximació a la Dertosa romana*. Tarragona: Pragma general d'edicions.
- GIBERT, Jordi (2011). «L'alta edat mitjana a la Catalunya Central (vi-xi). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat» (Tesi doctoral). Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- GRINÓ, Damià; CAMARASA, Vanesa; BUSQUETS, Cesc (2011). «Mas del Catxorro, la transformació d'una vil·la romana en un assentament i necròpolis rural alt-medieval (Benifallet, Baix Ebre)». Dins *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Tarragona: ACRAM, p. 131-140.
- GUICHARD, Pierre (2001). *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*. València: Universitat de València.
- GUINOT, Enric (1991). *Cartes de poblament medievals valencianes*. València: Generalitat Valenciana.
- GUINOT, Enric (2002). «El riu de la Sénia: sistemes de reg i molins medievals», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* núm. 23-24, p. 103-121.
- HOFBAUEROVÁ, Vera (1997). *Restauració del conjunt fortificat de Xivert (Castelló)*. Recurs electrònic: <http://www.veraarquitectura.com/proyecto/restauracio-del-conjunt-fortificat-de-xivert-diverses-fases/>. Consulta: 25/04/2015.
- IMPERIALE, Cesare (1936). *Codice diplomatico della Repubblica di Genova*. Roma: Istituto storico italiano per il Medioevo.
- ITARTE, Francesc (1999). «Esteles funeràries discoïdals a la comarca del Montsià», *Raïls* núm. 13, p. 65-95.
- LLARCH, J. Manel; VIRGILI, Joaquim; COMELLES, Montserrat (1993). «La vegetació de les basses de la foia d'Ulldecona». *Raïls* núm. 2, p. 6-30.
- LORENZO, Jesús (2006). «Arqueología y espacios productivos en el Bajo Argá: la formación de un parcelario y del regadío», *Trabajos de Arqueología de Navarra* núm. 19, p. 407-429.
- MARTÍ, Ramon (1988). «Les *insulae* medievals catalanes», *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* núm. 44, p. 11-23.
- MARTÍ, Ramon (2006). «Del *fundus* a la *parrochia*. Transformaciones del poblamiento rural en Catalunya durante la transición medieval». Dins Ph. SÉNAC (ed.). *Villa 2: De la Tarraconense a la Marche Supérieure d'al-Andalus (IVe-XIe siècles). Les habitats ruraux*. Tolosa de Llenguadoc: CNRS-Méridiennes, p. 145-165.
- MARTÍ, Ramon (ed.) (2008). *Fars de l'islam. Antigues alimares d'al-Andalus*. Barcelona: Edar.
- MARTÍ, Ramon (2013). «De la conquesta d'al-Àndalus a la majoria musulmana: els cas dels territoris de Catalunya». Dins *L'empremta de l'islam a Catalunya: materials, tècniques i cultura*. Barcelona: Edicions Patrimoni 2.0 Consultors, p. 11-35.
- MARTÍ, Ramon (2014). «Población y reorganización del territorio: castillos, parroquias y sagreras». Dins *Enciclopedia del románico en Cataluña*. Barcelona. Aguilar de Campoo (Països Baixos): Fundación Santa María la Real, p. 67-86.

- MARTÍ, Ramon; NEGRE, Joan (2014). «Fortificaciones y edificación de prestigio en el extremo oriental de la Marca Superior: urša y su entorno». Dins F. SABATÉ i J. BRUFAL (dir.) *La ciutat medieval i arqueologia. VI Curs Internacional d'Arqueologia Medieval*. Lleida: Pagès, p. 219-239.
- MIZAL, Jassim Abid (1989). *Los caminos de al-Andalus en el siglo XII*. Madrid: CSIC.
- MOMMSEN, Theodor (ed.) (1894). *Monumenta Germaniae Historica. Auctorum Antiquissimorum Tomus XI. Chronica Minora Volumen II*. Berlín: Weidmann.
- MONTAÑÉS, Cinta (2007). «El procés de fortificació andalusina a les Terres de l'Ebre», *Recerca* núm. 11, p. 11-41.
- NEGRE, Joan (2013a). «De Dertosa a urša. L'extrem oriental d'al-agr al-Alà en el context del procés d'islamització d'al-Àndalus» (Tesi doctoral). Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- NEGRE, Joan (2013b). «Evolució de la xarxa viària del territori de Tortosa entre l'antiguitat i l'edat mitjana», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* núm. 31, p. 209-228.
- NEGRE, Joan (2014a). «La ceràmica altomedieval de Tortosa (siglos VII-X). Una primera classificació y análisis interpretativo», *Arqueología y Territorio Medieval* núm. 21, p. 39-67.
- NEGRE, Joan (2014b). «Poblamiento rural en el distrito islámico de Turtusa: resultados de las campañas de prospección arqueológica en Les Terres de l'Ebre (2010-2011)». Dins F. SABATÉ i J. BRUFAL (dir.) *La ciutat medieval i arqueologia. VI Curs Internacional d'Arqueologia Medieval*. Lleida: Pagès, p. 241-262.
- NEGRE, Joan (2015a). «Origen y desarrollo de la huerta de Tortosa (siglos IV-XII). El proceso de formación de un macroespacio irrigado en el levante peninsular», *Historia Agraria* núm. 66, p. 11-40.
- NEGRE, Joan (2015b). «Transformacions en el poblament rural del territori de Tortosa entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana. Resultats de les campanyes de prospecció arqueològica a les Terres de l'Ebre entre 2010 i 2011». Dins *Actes del V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. ACRAM, p. 635-645.
- NEGRE, Joan; MARTÍ, Ramon (2015). «Urbanismo en la Marca Oriental de al-Andalus durante el Califato (940-974): el ejemplo de Madina urša a través de las fuentes arqueológicas y escritas», *Sagvntum* núm. 47, p. 187-201.
- PASTOR, Ernesto; BALLESTÍN, Xavier (ed.) (2013). *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en al-Andalus (siglos VII-IX)*. Oxford: Archæopress.
- PONS, Josep M. (1964). «Un fogatjament desconegut de l'any 1358», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* núm. 30, p. 323-498.
- PUY, Arnald; BALBO, Andrea; VIRGILI, Antoni; KIRCHNER, Helena (2014). «The evolution of Mediterranean wetlands in the first millennium AD: The case of Les Arenes floodplain (Tortosa, NE Spain)», *Geoderma* núm. 232-234, p. 219-235.
- QUEROL, Anna (2008). «Un exemple d'eixample urbà contemporani: Ulldecona (1700-1936)», *Rails* núm. 24, p. 53-96.
- REMOLÀ, Josep Anton; BENET, Cristina; MACIAS, Josep Maria (1991). *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al Mas del Catxorro*. Barcelona: Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya, 95 p. [Document tècnic restringit]

- REVILLA, Víctor (1998). «La villa de la Casa Blanca (Tortosa, Tarragona): evolución y arquitectura de un asentamiento rural de los siglos I al V dC», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* núm. 19, p. 395-416.
- REVILLA, Víctor (2003). *Economia i poblament romà al curs inferior de l'Ebre: la vil·la de la Casa Blanca (Tortosa)*. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- RISCO, Manuel (1801). *España Sagrada*. Vol. XLII. Madrid.
- RIUS, Josep (1945-1947). *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés*. Barcelona: CSIC.
- ROIG, Joan; FORCADELL, Toni; GRAU, Ferran (2004). «L'urbanisme i el sistema defensiu a la Ulldecona del segle XVIII», *Rails* núm. 20, p. 45-62.
- UDINA, Frederic (1947). *El 'Llibre Blanch de Santes Creus' (Cartulario del siglo XII)*. Madrid: CSIC.
- VILLALBÍ, Maria del Mar; FORCADELL, Toni; MONTAÑÉS, Cinta; RAMON, M. Jesús (2007). «El castell d'Amposta: ordenació urbanística i intervencions arqueològiques (Amposta, Montsià)». Dins *Jornades d'Arqueologia 1999: comarques de Tarragona (1993-1999)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 411-421.
- VIRGILI, Antoni (1997). *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*. Barcelona: Fundació Noguera.
- VIRGILI, Antoni (2001). *Ad detrimentum Yspanie. La conquesta de urša i la formació de la societat feudal (1148-1200)*. València: Universitat de València.
- VIRGILI, Antoni (2010). «Gent nova. La colonització feudal de Catalunya Nova (segles XII-XIII)», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* núm. 21, p. 77-102.
- VIRGILI, Antoni (2011). «Els aragonesos en la conquesta del Baix Ebre (1148-1212)», *Recerques* núm. 62, p. 37-68.
- VIZCAINO, David; BRAVO, Eva M.^a; ANTONIO, José M.^a de; BARRACHINA, Amparo (2000). «Memoria de la intervención arqueológica en el castillo de Cervera del Maestre (Castellón)», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* núm. 21, p. 357-396.